

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın İktisadi Görüşlerine Dair Bir Not

Ahmed Güner SAYAR*

I

Tanzimat sonrası iktisadi düşünce tarihinizin şekillenmesine katkıda bulunan fikir adamları arasında Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ismi büyük bir yanılgı ile yerini almış görünmektedir. Paşa'nın tek eseri olan "**Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik**"e ve onun bir idareci olarak uygulamada sergilediği iktisadi hamlelerine bakmadan iktisadi fikirler tarihinde bir yere oturtmak Tunuslu Hayreddin Paşa'nın iktisatçılığına dair yanlışın kaynağını oluşturmuştur. Sathiliğin sebeb olduğu tesbitler bir hatalar zincirini oluşturmuş, bir araştırmacıdan ötekine bir başka hatayı sürüklemiş, hatta sathilikten kurtulmayı deneyen araştırmacıları bile etkilemiştir. İlk tesbit, 1962 yılında Şerif Mardin'den geldi. Profesör Mardin'e göre:

"...Hayreddin Paşa, iktisadi ilerlemeyi, Avrupa siyasi liberalizmi ile eşitlemekteydi"¹

Şerif Mardin bu tesbitini yaparken Hayreddin Paşa'nın "iyi bir Müslüman" olduğunu söylemesi² daha sonra Paşa'nın Batılı iktisadi fikirler karşısındaki tavrının belirlenmesinde de kaynaklık edecektir. Bu bağlamda ilk mühim tesbiti ise rahmetli Cemil Meriç yaptı. Hayreddin Paşa'nın "**Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik**"i için şunları yazmıştır:

"...Biz bir devrim bütün bocalayışlarını, bütün arayışlarını dile getiren o vesika-kitaptan hâlâ habersiziz. ...İslam ananesine gönülden bağlıdır yazar. Besmeleyle başlar ve takdîr-i ilahiye

teslimiyetle biter. Biçim de ruh da İslamî. Bir kelimeyle, Hayreddin kucağında yaşadığı dünyanın gerçek bir temsilcisi"³

Ashında iki farklı görünümüyle dikkatleri çeken Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ilk cephesi onun nazariyatçılığıdır. Hayreddin Paşa, her şeyden önce, "**Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik**"in yazarıdır. Diğer Hayreddin Paşa ise bir dizi ekonomik reformları kuvveden fiile çekmeyi başarmış bir devlet adamıdır.

"**Akvemü'l Mesalik**"in Hayreddin Paşasına bakacak olursak⁴ bu mühim eserde

¹ *İbid.*, sf. 275; 279. C. Meriç bir başka yerde onun "İslam ananesine gönülden bağlılığını" dile getirecek ve eseri olan "**Akvemü'l Mesalik**" için de biçimi ve ruhu itibarıyla de "İslam" olduğunu yazacaktır ["Tunuslu Hayreddin Paşa", "**Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**", IV, (1985), sf. 1296]. Tunuslu Hayreddin Paşa'dan "bir İslam devlet adamı" olarak bahseden A. Çetin ["**Tunuslu Hayreddin Paşa**", (Ankara, 1988), sf. 83] Paşa'nın "İslam'a bağlılığından]" ["Hayreddin Paşa", "**TDV. İslam Ansiklopedisi**", XVII, (1998), sf. 58] söz ederken Cemil Meriç'in ayak izlerini sürmektedir. İbber Ortaylı da "Hayreddin Paşa'yı" modern bir İslamcı" olarak takdim etmektedir [Cf., "Osmanlı İmparatorluğunda Arap Milliyetçiliği", *ibid.*, IV, (1985), sf. 1033].

² Hayreddin Paşa bu eserini niçin telif ettiğini şu sözlerle açıklıyor: "Avrupa'ya vuku bulan seyyahatim esnasında görmüş olduğum asar-ı terakkiyi bir arada toplayıp risale şekline koyacak olsam say'im hebaye gitmiyeceği..." ["**Akvemü'l Mesalik**", (İstanbul, 1296), sf. 4. Ayrıca sf. 7] Anılarında ise şunları yazmıştır: "Uzun seyahatler , Avrupa uygarlığının temellerini ve şartlarını, kezâ Avrupa büyük devletlerinin müesseselerini incelemeye bana imkan verdiler. Görevden uzak kalmanın bana verdiği müsait vakitten istifade ederek Akvemü'l Mesalik fi Marifet-i Ahval-i Memâlik adlı siyasi, idari eserimi tertip ettim" [M. S. Mzahi - J. Pignon, "**Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları**", (İstanbul, 1997), sf. 25]. Namık Kemal Paris'te bulunduğu yıllarda Hayreddin Paşa'nın eserini Fransızca tercümesinden okumuş, ondan "o mashara '**Akvemü'l Mesalik**' diye söz [etmişti]" [F. A. Tansel (yay.), "**Namık Kemal'in Mektupları**", II, (Ankara, 1969), sf. 305] ve "Kânî Paşazade'nin hukuk kitabından çok aşağı bir eser-i nev-hevesanedir" [*ibid.*, II, sf. 199]. Kitap Türkçe'ye 1296 [1879]'da tercüme edildi. Eserin mütercimi 'Ceride-i Askeriyye' muharriri Abdurrahman Bey "**Akvemü'l Mesalik**"e yazdığı 'mukaddime'de Hayreddin Paşa'nın bu eserini "vatan ve milletin bedrika-ı fevz-ü felahı [ve] mülk ü millete nafi bir mecelle-i saadet rehberi" olduğunu ileri sürmektedir [(İstanbul, 1296), sf. III; V]. Abdurrahman Bey yaptığı bu tercüme için "istibdamı tevlihd edebileceği her türlü muhatara mehaziri aldığımı" kaydettikten sonra şunları yazmıştır: "Daye-i dehrin mehd-i inkılabında şiraze-i cemiyetimizi dağıtmağa ve kanun-u hamiyet-i milliyemizi söndürüp soğutmaya gibi afetler beslentip yetiştirildikte olduğunu fehmi-ü idrakten kalmış zümre-i müstencibidiyne 'Hayreddin'in neşr-ü ziya-yı kemalatı hoş görünmeyerek" [*ibid.*, sf. III]. Bu satırlar Hayreddin Paşa'nın söz konusu kitabının zararlı neşriyat listesine

* İ.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretmel Üyesi.

¹ Ş. Mardin, "**Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**", (İstanbul, 1996), sf. 431.

² *İbid.*, Mardin'in bu tesbiti en çok Cemil Meriç'in tesbitlerinde yol gösterici olacaktır. Ashında Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "selabet-i diniye" sahibi olduğunu İbnülemin kaydetmişti. [M. K. İnal, "**Son Sadrazamlar**", (İstanbul, 1955), sf. 942. Ayrıca M. Süreyya, "**Sicil-i Osmanî**", II, (İstanbul, 1311), sf. 316-317]. Ancak, C. Meriç'e göre "Şerif Mardin eserin ne aslını görmüş, ne de Türkçe tercümesini. "**The Genesis of Young Ottoman Thought**"da 'paşadaki İslami temayülü kitabın isminden de anlıyoruz der', "**Mağaradakiler**", (İstanbul, 1978), sf. 289, dn. 1.

Paşa'yı Tanzimat ertesinde billurlaşmaya başlayan iktisadi düşünce tarihimize taşıyacak ciddi bir iktisadi 'norm' bulunmamaktadır. Buna rağmen Cemil Meriç uzun uzadıya onun iktisatçı kimliğini yazmaktan geri durmamıştır. C. Meriç'i zikrediyoruz:

"...Devletin iktisadi hayata müdahale etmesi lüzumsuzdur. ...Mühim olan bir an önce iktisadi bağımsızlığa kavuşmak. Avrupa'ya hammadde verip, mamul madde almak iktisadi bir esaret. ...İslamî devlet görüşüyle liberalizmin prensipleri birbiriyle çatışmaz. Her ikisi içinde iyi devlet, masrafları ve vergileri asgariye indirendir. ...İhalela ihracat arasında denge kurulmalıdır. Devletin ithalatı, ihracattan fazla olursa iflasa sürüklenir...Sermayenin rahatça tedavül edebilmesi için yollar yapılmalı...sanayinin teşviki için sergiler açılmalı. Bir kelimeyle Paşa'nın iktisadi görüşleri, Avrupa'daki klasik iktisat düşüncesine uygundur. ...Bir kelimeyle iktisadi görüşleri Ricardo, Smith, Say istikametindedir. Ama tavsiyeleri daha çok ampirik bir mahiyet taşır. ...Çağın iktisadi nazariyelerinden ne kadar haberdardı bilmiyoruz. Kimleri okumuştur kestirmek güç. Muhakkak olan şu ki iktisadi faaliyetlerle ilgili görüşleri Avrupa'dan iktibas edilmiş bir çözüm olmaktan çok İslamî bir tepkiyi ifade etmektedir. ...Unutmayalım ki Hayreddin bir İslam devlet adamıdır. O, insanı bir 'homo ekonomikus' olarak ele alamaz ve alamazdı da. Ona göre iktisadi faaliyet, devleti güçlendirecek faaliyettir. ...Bir yerde liberallerden çok merkantilistlere yakındır. ...Bir kelimeyle 'Akvemü'l Mesalik' bir terkiptir [ve] Hayreddin'in hedefini tek cümleyle hülâsa etmek kabil: İslam kalarak çağdaşlaşmak"⁵

Tunuslu Hayreddin Paşa iktisadi fikirleri üzerine Cemil Meriç'in yaptığı bu tesbitler içindeki çelişkileri bir hatalar yumağı halinde kendisinden sonraki araştırmacıları etkilemiş, onun ördüğü bu yumağa girenler buradan çektikleri ipliklere kendi incilerini dizmekte tereddüt etmemişlerdir. Önce Cemil Meriç'in hatalarını ortaya koyalım; daha sonra görebildiğimiz kadarıyla Meriç'i tartışmadan iktibas edenleri ve ondan mülhem tesbitleri sergileyelim.

alınmasına sebep oldu [Bk. E. Z. Karal, "Osmanlı Tarihi", VIII, (Ankara, 1983), sf. 413]. İbnülemin'in yazdığına göre "bir mel'unun verdiği jurnal üzerine neşri men edilmiş ve eldeki nüshalar toplattırılmıştır. ...Onun eserini muzır addettirip toplattırarak Sultan Abdülhamid'e mahsus garaib cümlesindedir" [op. cit., sf. 934].

⁵ C. Meriç, op. cit., (1985), sf. 1297-1298; 1298 (vurgu: AGS.). Hemen hemen aynı satırları daha önce onun "Mağaradakiler" kitabında bulunmaktadır. Bk., op. cit., (1978), sf. 284-286.

Yukarıdaki alıntıda C. Meriç Hayreddin Paşa'nın "Akvemü'l Mesalik"ine herhangi bir atıfta bulunmadan onun iktisat düşüncesini irdelemiştir. Paşa'nın iktisat düşüncesinin "Avrupa'daki klasik iktisat düşüncesine uygundur" diyen Meriç onun düşüncesinin "bir kelimeyle ...Ricardo, Smith, Say istikametinde" olduğunu ileri sürmektedir. Demek oluyor ki Hayreddin Paşa klasik iktisat düşüncesinin büyük ustalarıyla tam bir uyum içersindedir. Bu onun nazariyatçı kimliğinde iktisadi fikirlerinin koordinatlarını vermektedir ve Hayreddin Paşa savunduğu iktisat fikirleriyle bu büyük ustalardan kıl payı sapmamaktadır. Uygulama söz konusu olunca, bu defa Hayreddin Paşa'nın görüşleri "Avrupa'dan iktibas edilmiş bir çözüm olmaktan çok İslamî bir tepkiyi ifade etmektedir. ...Ona göre iktisadi faaliyet devleti güçlendirecek faaliyettir." Dolayısıyla Hayreddin Paşa "liberallerden çok merkantilistlere yakındır." Bu demektir ki İslamî iktisat uygulaması merkantilizmden başkası değildir.

Cemil Meriç'in yazdıklarının aydınlığında ortaya tam anlamıyla bir norm-reel çatışması çıkmaktadır. Paşa'nın iktisadi 'norm' dünyası "Akvemü'l Mesalik"de yazdıklarıdır. Reel ise onun bir idareci ve devlet adamı olarak Tunus'ta uygulamaya koyduğu iktisadi reformlardır. Tekrar edelim: Cemil Meriç delil göstermeden Tunuslu Hayreddin Paşa'nın iktisat düşüncesine klasik yazarların kaynaklık ettiğini söylüyor, daha sonra da onun uygulamaya koyduğu reformcu iktisat tedbirlerine bakarak bunların İslamî bir tepki olup, esasta merkantilist olduğunu iddia ediyor. Bu ifadelerin özü şudur: Birbirinden farklı iki Hayreddin Paşa'nın olduğu görülmektedir.

Profesör B. Karlığa'ya göre "Tunuslu Hayreddin Paşa yalnız teori üreten bir aydın değil, aynı zamanda düşüncesini pratiğe aktarabilme imkanına kavuşmuş bir şahsiyet olarak, İslam dünyasında eşine az rastlanır türden bir düşündürdür".⁶ Bu ifadeye göre, Cemil Meriç'in "Akvemü'l Mesalik"ten çıkardığı Paşa'nın nazari iktisat düşüncesiyle yine onun uygulamada sergilediklerinin bir uyum içersinde olması gerekirdi. Aynı şekilde, Hayreddin Paşa'nın nazariyatçılığında hareketle uygulamada somut adımlar attığı alan herhalde politik toplumdan çok iktisadi düzlemdir. Dolayısıyla Karlığa'nın ifadesindeki nazariyat ['norm'] ve uygulama [reel] arasındaki denge Paşa'nın iktisadi düşünceleriyle iktisadi icraatı arasında olmalıydı. Halbuki "Akvemü'l Mesalik"e iktisadi bir kılıf giydiren C.

⁶ B. Karlığa, "İslahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat", (İstanbul, 1995), sf. 97]. Karlığa devamla: "Teorik konularda bile bilimsel ve tarihi tecrübeyi ön planda tutup teori ile pratiği objektif ve evrensel boyutlar içersinde uzlaştırmaya çalışan ıslahatçı aydındır" [ibid., sf. 114]

Meriç'in iddiasıyla, bizzat onun ileri sürdüğü Paşa'nın iktisadi uygulamaları arasında tam bir çelişki vardır. Bu yanlış büyük bir ihtimalle Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Avrupa'yı esas alırken gönül verdiği iktisadi hürriyetçiliği bir iktisat politikası olan iktisadi liberalizmle özdeş sayan yanlış bir anlayışın sonucudur.

Cemil Meriç'in yazdıklarını esas alıp tahkik etmeden onun açtığı hatalı yolu adımlayanlara gelince: İlk isim Ercüment Kuran. Profesör Kuran'a göre "Hayreddin Paşa'nın değeri memleketimizde ilk defa Cemil Meriç tarafından ortaya konmuştur".⁷ Kuran'ın Hayreddin Paşa'nın iktisadi görüşleri üzerine yazdıkları ile Cemil Meriç'in söyledikleri arasında yakın bir paralellik arz etmektedir. Profesör Kuran da "Akemü'l Mesalik"den herhangi bir alıntı ve atıfta bulunmadan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "tavsiye ettiği iktisat siyaseti liberal mahiyette olup iktisadi hayatta devletin müdahalesine karşıdır"⁸ diyecek, bir başka yerde de onun "iktisadi liberalizme inandığını" ileri sürecektir.⁹

- Cemil Meriç'in hatalar kervanına dahil olan bir isim de Atilla Çetin'dir. Çetin Hayrullah Paşa'nın iktisadi uygulamalarına bakarak Paşa'ya iktisatçı bir kimlik vermekte tereddüt göstermemiştir. Böyle bir tevcihte bulunurken A. Çetin Cemil Meriç'in bu bağlamdaki tesbitlerini aynen aktarmakta bir beis görmemiştir. Hayreddin Paşa'nın iktisat düşüncesini "klasik Avrupa ekonomi teorilerine yakındır"¹⁰ diyen Çetin bu ifadesi ile C. Meriç'i yankılamaktadır. Çetin şu alıntılarla da Meriç'i yankılamayı sürdürecektir: Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "önemli ekonomistlerin eserlerinden ne derece yararlandığı hususunda kesin deliller olm[adığını]" ve onun "devletin müdahalesine taraftar olmadığını"¹¹ ileri sürmektedir. Bu ifadeler neredeyse mot-a-mot Cemil Meriç'ten alınmıştır. Tıpkı aşağıdaki alıntıda olduğu gibi. A. Çetin'i zikrediyoruz:

⁷ E. Kuran, "Tunuslu Hayreddin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", "Töre", sayı 184, (1984), sf. 39 ve "Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler", (Ankara, 1984), sf. 159. Bu bağlamda B. Karlığ'a'yı da zikredelim: "Paşa'nın ıslahatçı kişiliğini Türk okuyucularına en çok tanıtan yazarımız ise merhum Cemil Meriç olmuştur" [op. cit., sf. 11].

⁸ İbid., (1984), sf. 38-39; ibid., (1994), sf. 157.

⁹ E. Kuran, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", "Ahmed Cevdet Paşa Semineri: Bildiriler", (İstanbul, 1986), sf. 11, ve ibid., (1994), sf. 146. Kuran'ın tesbitleri içerisinde muğlak bir iddia daha vardır. Ona göre Hayrullah Paşa'nın iktisadi görüşleri Yeni Osmanlılarla benzerlikler göstermektedir [Cf., ibid., (1984), sf. 39; ibid., (1994), sf. 157].

¹⁰ Cf., A. Çetin, op. cit., (1988), sf. 82-83.

¹¹ İbid., sf. 83.

"...[Hayreddin Paşa] ihtiyaçları öne alan 'pragmatik' bir devlet adamı[dır]. Dolayısıyla iktisadi faaliyetler konusunda düşüncelerine hakim olan, Avrupa'dan iktibas edilmiş bir çözüm yolu bulmaktan çok, İslam ülkelerinde hakim olan nizamsızlığa karşı bir tepkidir. ...İktisadi düşünceleri...İslam ve Batı düşüncesi ışığında her iki dünyanın müesseselerini bir potada senteze kavuşturmak[tı]. Hayreddin Paşa Avrupalı ekonomistler gibi insanı Homo ekonomikus olarak değerlendirmez".¹²

Cemil Meriç kervanına katılanlardan biri de "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması"nın yazarıdır. Meriç'in Hayreddin Paşa'nın iktisat düşüncesine dair tesbitlerinden bir tanesi bizim, kervana katılanlardan farklı olarak, iki Hayreddin'i - Tunuslu Hayreddin Paşa ile Terakki gazetesi yazarlarından Hayreddin Bey'i karıştırmamıza sebep oldu.¹³ Bu bir hata idi. Bu hatanın çıkış noktası ise Meriç'in şu tesbiti olmuştur:

"Ona [Hayreddin Paşa'ya] göre iktisadi faaliyet devleti güçlendirecek faaliyettir, yani bir gaye değil vasıta. Bir yerde liberallerden çok merkantilistlere yakındır."¹⁴

Hayreddin Paşa'nın "Akemü'l Mesalik"inde sergilenen iktisadi fikir kırıntıları aslında politik liberalleşmenin bir yan-ürünü ya da ona bağlı bir istek olarak ele alınabilirdi. Fakat Paşa'nın bu kitabında yazılanlara bakarak ona Tanzimat ertesini çağdaş Türk iktisat düşüncesinde bir yer vermek söz konusu olmamalıydı. Gaflet ve telaşın olması gereken tarihi tetkiki gölgelemesi sonucu "Terakki" gazetesinde Hayreddin imzalı yazılar iki farklı Hayreddin'i bizim çalışmamızda birleştiriyordu. Aslında "Akemü'l Mesalik"i tetkik etmiş, fakat bu eserde Hayreddin Paşa'nın iktisadi fikirleriyle alakalı dişe dokunur bir şey bulamamıştık. Araştırmalarımız sürerken "Terakki" gazetesi yazarlarından Hayreddin'in yazdıkları, ortada bazı ince uyarılara - mesela, Hayreddin Bey'in 'Hayreddin Paşa'nın Kitabından' başlıklı yazıya - rağmen kulakları tıkamamıza, Hayreddinler arasındaki farkı görmememize sebep oldu. İçimde bir emniyetsizlik olmalı ki şunları yazmıştım: "Terakki gazetesi yazarlarından Hayreddin Bey. Onun hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Sadece onun Tunuslu Hayreddin Paşa olduğunu sanıyoruz".¹⁵ Ortada tarihi tetkiklerin elde mevcut kaynakları tam olarak kullanmamasının sebep olduğu bir karıştırma vardı. Nitekim, "Tunuslu Hayreddin Paşa meselesinde tarih metodu

¹² İbid.

¹³ Cf., A. G. Sayar, "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması", (İstanbul, 1986), sf. 339-343.

¹⁴ Op. cit., (1985), sf. 1298.

¹⁵ A. G. Sayar, op. cit., sf. 339.

ihlal edilmiş, gerekli araştırmalar tamamlanmadan tahminde bulunulmuştur"¹⁶ diyerek esaslı bir eleştiride bulunan Ali Birinci haklıdır. Dahası, Hayreddin Bey'in yazdıkları Tunuslu Hayreddin Paşa'ya mal edilmesi ile Tunuslu'nun nazariyatçılığı ve devlet adamlığı yanında bir de gazetecilik yönü ortaya çıkmıştır. A. Birinci Hayreddin'i konu alan eleştirisinde, pek haklı olarak, şunları yazmaktadır:

"...[Hayreddin] Paşa bu yorumları ile iktisadi düşüncelerin bu safhasında en mühim ve velud iktisatçısı gibi ortaya çıkarken aynı zamanda kuruluş devri gazeteciliğimizin de bir öncüsü sıfatını kazanmış olmaktadır."¹⁷

Bu arada "Akvemü'l Mesalik" ile 'Terakki'de çıkan yazıların iktisadi ruhu arasında organik bir bağ olduğuna işaret etmeliyim. Bu bağın varlığına, esasen Cemil Meriç'in yazdıkları iknaî bir delildir. Dahası "Akvemü'l Mesalik" ile 'Terakki' gazetesi arasında bir benzerlik, bir devamlılık, hatta bir derinlik ve tamamlama vardı. Kitabında iktisadi fikirleri kıvrıntılar halinde saçan Tunuslu Hayreddin Paşa ile 'Terakki' gazetesinde 'Hayreddin Paşa'nın Kitabından' başlıklı yazıdaki Hayreddin [Bey'in] kaleminden çıkan şu ifade "cümle Avrupa memalığında itihaz olunan usul adl ve emniyettir"¹⁸ derken iki Hayreddin bir oluyordu. İkincisinin birincisi ağzıyla konuştuğunun bir başka delili de şu ifadedir:

"...Ancak şurası sahihdir ki mülkümüzde emniyeti tesis etmeliyiz ve bunu da menbii-i servetimizi tevsiğ etmekle istihsal edebiliriz. Mıknatıs demiri celb eylediği [gibi] servet de servet üstüne gider. Enebi sermayesi ise bu emniyet-i dahiliyyeyi vermeyip belki bizim çalışmamız ve idarece gayret ve ıslahatımız ve ahalice hükümete itimadımızla husule gelir".¹⁹

Aslında Hayreddin Bey'in kaleminden çıkan bu ifade 1830'ların D. Urquhart'ı ile Tanzimat'lı yılların Sadık Rifat Paşa'sının bir arada ele alınışını yansıtır. O halde yol seçilmiştir. Türkiye içinde bulunduğu ekonomik çıkmazdan nasıl kurtulacaktır? Hayreddin Bey'e göre:

"...Memalik-i Türkiye'nin harabını mucib olan belalardan biri de halkın münferiden menfaat-ı şahsiyyesine munib olub bir işe el birliğiyle yapışmamalarıdır... Osmanlı halkının her şeyden

ziyade muhtaç oldukları yollar ve mektepler ve menfaat sandıkları küşadına bu vasıta [şirket teşkili] ile muvaffak olabileceklerine şüphe yoktur. Bundan başka politikaca dahi iki büyük muhasenat hasıl olur. Evvelâ herkes ittifaka meyyleder. Ve saniyen hükümet de... icrası ahaliye ait olan şeylerin mesuliyetinden kurtulmuş olur."²⁰

Hayreddin Bey ekonomik hayatta her atılımı devletten beklemek yerine şahısların şirket kurmaları lüzumuna, bir başka yazısında, tekrar dikkatleri çekmektedir. Hatta Colbert'ten övgüyle söz açar, onun dirayetiyle Fransa'da sanat ve ticaretin kazanmış olduğu başarıyı dile getirir.²¹ "Ey Osmanlılar!.. Sanayinizi tevsi eyleyiniz. Makinalar yapınız"²² diye haykıran Hayreddin Bey, öte yandan, "Ziraat Sandıkları" başlıklı yazısında şu soruya cevap arar:

"...Devlet tabasının sermaye ve mesaisini hangi tarafa cem ve teşrik eylemelidir? Ziraat tarafına."²³

Bu arada Hayreddin Bey'in entelektüel bir gayretine de işaret etmemiz gerekiyor:

"...Türkistan'da dahi fünûn-u umuma tefhim edecek risaleler bizde fikirlerin ne minval üzere açıldığını bilen yerliler maarifetiyle telif olunmalıdır. Bu ise müşkil bir şey değildir. Çünkü Avrupa fünûndan mufassalane bahse ihtiyaç olmayıp fünûnun hakikatiyle hasıl edeceği faidesini göstermek kâfidir."²⁴

'Hayreddin Paşa'nın Kitabından' başlıklı yazıda ise Hayreddin Bey'in dış ticaretle ilgili görüşleri yer almaktadır.²⁵ Batılı yazarlara müracaat

²⁰ 'Şirket', *ibid.*, No.1, (1285[1868]). Bu ifadelerin benzeri "Akvemü'l"de etraflıca işlenmiştir.

²¹ 'Mesail-i Osmaniye', *ibid.*, No. 2; 3, (1868).

²² 'Medeniyet ve Türkistan', *ibid.*, No. 118, (1286).

²³ *İbid.*, No. 6, (1285). Hayreddin Bey bir başka yazısında [*ibid.*, No. 2, (1285)] tarımsal gelişmenin sebepleri üzerinde durmaktadır.

²⁴ *İbid.*, No. 7, (1285). Hayreddin Bey bir başka yazısında Batı dünyasının önemli bilgileri ve eserlerini kaydettikten sonra şunları yazmıştır: "İşte bunları tarihleri ile zikrettiğimizden murad fünûn ve sanayinin Avrupalılardan evvel Müslümanların beyninde terakki eylediği gibi... fünûn-u mütenevviaya müteallik kitapları bulunduğu göstermektedir" [*ibid.*, No. 3, (1285)]. Kaldı ki 'Akvemü'l'de Hayreddin Paşa da sayfalarca ilim ve sanayinin Avrupalılardan evvel müslüman Araplarda terakki edip, oradan Avrupa'ya geçtiğini yazmıştır. Cf., *op. cit.*, (1296), sf. 95 vd; 110. Bu ifadeler daha işin başındaki bir araştırmacı için, C. Meriç'te ifadesini bulan, "Hayreddin'in hedefini tek cümleyle hülâsa etmek kabil: İslam kalarak çağdaşlaşmak" [*op. cit.*, (1985), sf. 1298] ile ne kadar hem-ahenk olduğunu söylemeye gerek bile yok!

²⁵ No. 52, (1285).

¹⁶ A. Birinci, 'Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Münasebetiyle: Hayreddin Hakkında', "Tarih ve Toplum", No. 66, (1989), sf. 384.

¹⁷ *İbid.*

¹⁸ No. 52, (1285). Hayreddin Paşa da "Akvemü'l Mesalik"te benzer ifadeyi kullanıyor: "Avrupa'da tabiat-ı saniye hükümüne girmiş olan adalet ve emniyet maddeleridir" [*op. cit.*, (1296), sf. 17].

¹⁹ "Türkistan'ın Kurtarıcıları", "Terakki", No. 60, (1285).

eden, hatta yaptığı tercümeyle bir yazısında yer veren Hayreddin Bey'in esas endişesi ülkelerarası karşılıklı ekonomik bağımlılığa, dolayısıyla, dış ticaretin lüzumuna işaretler. Şöyle ki:

"...Bir memleketin ihracatına bakılıp eğer ithalatının kıymet ve fiyatı müteakıl olursa zararı hafif olur. Yok, ihracata ithalatın kıymeti galebe ederse bu hal harabî intac eder."²⁶

Görüldüğü gibi iki Hayreddin'in birbirinden ayrılması gerekiyor. İlki Tunuslu Hayreddin Paşa. Bir sonraki alt-bölümde onun nazariyatçılığından hareketle "Akemü'l Mesalik"te ortaya koyduğu iktisadi fikirlerini, idareci-devlet adamlığından hareketle de uygulamada izlediği iktisat politikalarını irdedeceğiz. İkinci Hayreddin Bey'e gelince: "Terakki" gazetesindeki yazılar ona bir iktisatçı kimliği vermez. Sadece Tanzimat ertesinde basın ve yayım hayatında iktisada dair kalem oynatanlar içinde ismi geçebilecek bir kimsedir Hayreddin Bey.²⁷ Dolayısıyla Ali Birinci'nin Hayreddin Bey "Batılı iktisadi düşüncelerin ise Türkiye'deki doğrudan ve dikkate değer temsilcisidir"²⁸ görüşüne katılmıyoruz.

²⁶ İbid.,

²⁷ S. N. Gerçek "Türk Gazeteciliği"nde şunları yazıyor: "Terakki'nin muharrirleri arasında Hayreddin'in imzalı yazı yazan Karski isminde bir Lehli vardı. Bu imza sahibinin bütün yazıları hürriyet telkini ile doludur". (İstanbul, 1931), sf. 50]

²⁸ Op. cit., Dikkate değer bir çaba ile iki Hayreddin'i karıştırdığımızı hatırlatan A. Birinci bu ifadesini destekleyecek tek bir alıntı veya atıfta bulunmadan bu hükme ulaşmasına, zannedirim, benim çalışmamda sergilenen "Terakki" gazetesini yazan Hayreddin Bey'in iktisadi tahlilleri sebep olmuştur. Kaldı ki Hayreddin Bey'in nerelerde, hangi gazetelerde, neler yazdığını tesbit eden A. Birinci'nin onun iktisadi yazılarına atıfta bulunması ile söz konusu eleştirel yazı daha bir zenginlik kazanacak, salacağı ışıkla iktisadi fikirler ıfınlığımızıza bir isim katılacaktı. Böyle olmayınca filanca cenazesinin şu tarihte şu camiden kaldırıldığını ve şu mezarlığa defnedildiğini söylemek en hurda bilgiyi atlamamanın güzel bir örneğidir [Cf., A. Birinci, op. cit., sf. 384]. Tarihi araştırmalarda bu tür ayrıntıya da ihtiyaç vardır. Ancak Hayreddin Bey'in iktisadi düşüncesinin muhtevasına girmeden "mecazî değil, gerçek manasıyla fesinin püskülüne kadar tanıdığımız Lehli Hayreddin" [ibid.,] in iktisadi fikirlerinin gazete satırları arasında kalmasına razı olmak eleştirmeni bilgün yapmaz ama malumatfurûş yapar. (Ahmed Rasim'den hareketle hazretin fesinin püskülünü tanıyorsunuz da İbnülemin'e dayanarak onun hane-berduşluğunu neden yazmıyorsunuz? Bu da hurda bir bilgi değil mi?) Kaldı ki çağdaş iktisadi fikirler tarihimizin sabırlı ve meşakkatli ultra-amprisist çalışmaları analitik güçle tevhid eden araştırmacılarına bir şeyler borçlu olacağı muhakkaktır. Gerisi ise bilimsel paparaziden başka bir şey değildir.

II

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın mühim eseri "Mukaddime-i Akemü'l Mesalik"te onun iktisatçılığını ortaya koyacak esaslı bir tahlil gücü veya herhangi bir iktisadi düşünce okulu veya temsilcileriyle yakınlığını gösterir bir bilgi demetçisi bulunmamaktadır. Eserin ilk sahifelerinde Hayreddin Paşa Avrupa'dan pahalı mal alınıp buna karşılık Avrupa'ya ucuz hammadde satışını, pek haklı olarak, eleştirmektedir. Bu eleştirileriyle Paşa'nın üstü örtük de olsa merkantilist-benzeri tavır sergilediği görülmektedir. Hayreddin Paşa'yı zikrediyoruz:

"Esbabın esası emniyet ve asayiş intac eden hüsnü idaredir"

diyen Hayreddin Paşa'ya göre:

"servet ve saadetin mevku-u aleyhi olan tarik-i ziraat ve ticaret[tir]"²⁹

"...Görülmez mi ki kaffesi Avrupa mamulatından olduğu... ve sair levazım-ı harbiye dahi Avrupa'dan tedarik kılınmakta olup bu hal ise memleketin mamuriyetine ne derece su-i tesiri olduğu... cay-ı inkar değildir. ...Bu halin mamuriyete su-i tesiri ise kesb ü kârın usul ve esası olan mamuriyet[in] menafiiden memleketin eshab-ı hüner ve sanayii istifadesiz kalmışdır"³⁰

Devamla;

"...Memleketin ihracaatını nazar-ı itibarı alıp ithalatın miktarıyla mukayese eylediğimiz ve ithalat ve ihracaatın miktarı yek diğeriyle mütekarrib olduğunu bildiğimiz halde bundan terettüb edecek mazarratın pek o kadar ağır olmadığını itiraf ederiz. Eğerci değerce ithalatın mikdarı ihracaata baskın olursa bu takdirde şüphesiz memleketin harabatını göz göre beklemiş oluruz"³¹

Hayreddin Paşa, ismini tam olarak koymasa bile, merkantilist iktisat mantığına uygun düşen geniş çaplı kamu harcamaları ile bireysel sermaye birikiminin yetersiz kaldığı alanlarla, bu

²⁹ Op. cit., (1296), sf. 8 ve 7.

³⁰ İbid., (1296), sf. 11; 12.

³¹ İbid., sf. 12-13. İşin temelinde sağlıklı bir iktisat normuna bağlı bir iktisat politikası olmak yerine Hayreddin Paşa'nın Avrupa'yı örnek alması söz konusudur. Onun sözleriyle: "Sanayinin çoğalacağı ve netayic-i hırfet ve sanaatin harice çıkarılmasına mecburiyet hasil olacağı cihetle... Avrupalıların eserine gidilmez ise behemhal mahv ü izmihlala emr-i tabiidir" [ibid., sf. 92].

arada, demiryolları inşasıyla ilgilenmiştir. Hayreddin Paşa'nın sözleriyle:

"...Avrupalıların riyaz-ı hürriyetten iktifat etmiş oldukları ezhar-ı menafıadan biri demiryollar vasıtasıyla tarik-i muvasalat [ile]... mahsulat ve mamulatin demiryollar vasıtasıyla matlub olan muddet içersinde istenilen noktaya celb edilmesi"³²

Demiryolların inşasında şahsi sermaye birikiminin yetersizliği üzerinde duran Hayreddin Paşa şirketleşmenin önemini vurgular ve şunları kaydeder:

"...Sanayinin talimine bila-mani kemal-i arzu gösterdiği ticaret cemiyetlerini teşkil etmek. ...[Bu yolla] hissedarlardan bulunan zatlara tefviz etmek ve sene hitamında... kaffe-i mevad-ı asliye ve fer'iyenin muhasebesiyle hisse sahiplerine aid olan menafii göstermek... cihetiyle sermayenin hüsn-ü istimaline herkesin emniyeti ber-kemâldir"³³

Şirketleşmek niçin lazımludur? Hayreddin Paşa'yı dinliyoruz:

"...Kumpanyalar mevad-ı ticariyenin tezyidiyle teksir-i menafıine vesile[dir] ...Ahval-i memleketin arzu-yu iştiraki çoğalıp yerleştikçe o nisbette kesb ü kâr terakki ve tezayidi emri- aşikârdır"³⁴

Borsa üzerine şunları yazmıştır:

"...Hürriyetin netayic-i nafıasından biri dolap ticaretî [spekülasyon] istenildiği veche üzere çevirebilmekten ibaret olup zira malinden emîn olmayanlar sermayelerini gizlemeğe ve nukûd-ı mevcudelerini hapis etmeğe mecburiyet görecekları cihetle ticaret dahi mahv u münkariz ve bil-ahire ahaliyi fakr ü felaket istilâ ederek akl ve tecrübe ile müsbet olduğu üzere bu yüzden himmet-i faaliye ve kuvve-i fikriyyelerine dahi fütür-u küllî arız olmuş olur"³⁵

Hayreddin Paşa, ekonomik hayatta üreterek başarılı olanların, erbab-ı sanayiın, madalya verilerek taltif edilmelerini³⁶, ayrıca "herkesin kesb ü kârına ve derece-i iktidarına göre verginin tarh ve tevzii[ni]"³⁷ istemektedir.

Can alıcı tesbitlerini yukarıya sergilediğimiz Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "Akveümü'l"deki iktisadi görüşlerinin dökümü bundan ibarettir. Şimdi insaf ile bir değerlendirmede bulunalım. Bu alıntılara bakarak Hayreddin Paşa'nın "Akveümü'l Mesalik"indeki hakim iktisat görüşünün Smith, Ricardo ve Say'dan mülhem olduğu ileri sürülebilir mi? Kitabında "Stuart Mill'in ismi tarihçi olarak geçmektedir.³⁸ Adam Smith'in ismine de bir defa yer verilmiştir.³⁹ Hayreddin Paşa'nın savunduğu esas amaç "elyevm Avrupalılarda müşahade kılınmakta olan nizam-ı siyasiyyeye munasib ve müşabih bir nizam[tır]". Böylesi bir nizam tesis edilmedikçe "maarif ve sanayide terakki ve tefevvuk suret bulur mu?"⁴⁰ "Servet ve medeniyetin esası olan Avrupa[yı]"⁴¹ örnek alan Hayreddin Paşa'nın düşüncesinin esası 'hürriyet'i öne çeken siyasal bir sistemin kurulmasıdır.⁴² Dolayısıyla Hayreddin Paşa politik toplumun bireyselleşmesine açılan yolda ihtiyaç duyulan reformların yapılmasını istemektedir. Netice itibarıyla onun düşüncesinde iktisadın varlığı siyasete bağlı bir talep olmanın ötesine taşmaz.

Bir devlet adamı olarak Hayreddin Paşa Tunus'un ekonomik kalkınması için bir dizi reformları kuvveden fiile çekmeyi başarmıştır. Şimdi onun uygulamada neleri gerçekleştirdiğine bakalım.

Tunus'ta 1873-1874 yılları arasında 'Vezir-i Ekber' olarak görevde bulunan Hayreddin Paşa ekonomiyi canlandıracak bir dizi projeyi somutlaştırmak istiyordu.⁴³ Önce gelir-harcama ikileminde şirazeyi elden kaçırmamak için

³² Cf., *ibid.*, sf. 26.

³³ Tunuslu Hayreddin Paşa Adam Smith'i şu ifade ile zikretmektedir: "Ekonomi politik yani fenn-i iktisad-ı siyasiyyede akranına faik Adam Smith" [*ibid.*, sf. 108]. A. Çetin'i zikrediyoruz: "Hayreddin Paşa'nın iktisadi görüşleri...Klasik Avrupa ekonomisi teorilerine yakındır. Adam Smith'in adını zikreder" [*op. cit.*, (1988), sf. 82-83]. Halbuki Hayreddin Paşa Smith'in ismini onun iktisat düşüncesi bağlamında değil de 18. asır Avrupasında yetişen ilim ve fen adamları arasında, yukarıda iktibas edildiği kadarıyla, zikretmiştir.

⁴⁰ *ibid.*, sf. 15.

⁴¹ *ibid.*, sf. 135. Ş. Mardin'e göre Hayreddin Paşa "iktisadi ilerlemeyi Avrupa siyasi liberalizmi ile eşitlemekteydi" [*op. cit.*, sf. 431].

⁴² "Avrupa medeniyetiyle funun ve maarifin tevsi-i daire-i terakkisi[nin] ancak hürriyete müstenid olduğu[nu]" [*ibid.*, sf. 125] kaydeden Hayreddin Paşa "hürriyete nail olan" toplumların sahip oldukları bu servetin kıymetini bilmelerini ister. Onun bu bağlamda yazdıklarını zikrederim: "Hürriyet-i şahsiye...mazhar oldukları anın asar-ı nafıasını meydana çıkarmak ve ziraat ve ticaret [ile]...netayic-i hayriyesini ele getirmek iktiza eder" [*ibid.*, sf. 129].

⁴³ Cf., M. S. Mzali - J. Pignon, "*op. cit.*", sf. 208; 209; A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 137 vd.

³² *ibid.*, sf. 130.

³³ *ibid.*, sf. 130; 132.

³⁴ *ibid.*, sf. 131.

³⁵ *ibid.*,

³⁶ Cf., *ibid.*, sf. 134.

³⁷ *ibid.*, sf. 136.

“bütçenin denk olması”ni sağladı.⁴⁴ Hayreddin Paşa'nın bütçede denkliği savunmasının ardında, büyük bir ihtimalle, 1869-1874 yılları arasında Tunus'ta görev yapmış Fransız maliye müfettişi Victor Villet'in tesiri bulunmaktadır.⁴⁵ Daha sonra Villet'in halefi Le Blant da Hayreddin Paşa'ya mali işlerde danışmanlık yapacaktır.

Hayreddin Paşa'nın ekonominin ıslahı için attığı adımların başında tarım ve sanayinin desteklenmesi gelmektedir.⁴⁶ İthalattan alınan gümrük vergileri arttırılırken ihracatı teşvik etti, bu meyanda ihracaattan alınan vergileri azalttı.⁴⁷ İhracat-ithalat denkliğini ihracaata verilen teşviklerle sağlamağa çalıştı. Merkantilist bir uygulamayı Tunus'ta tatbik ettiyse de bunda başarılı olamadı.⁴⁸ Ayrıca köylü üzerindeki ağır vergi yükünü kaldırdı, bu yolla ekonomiyi canlandırmak istedi. Lonca temelli sanayii ihya etti.⁴⁹ Onun bu atılımının çağdaş sanayileşme öntünde bir engel olduğu, dolayısıyla, bu yolla Tunus'un ekonomik geri kalmışlığının fasit dairesini kıramayacağı açıktı.⁵⁰ Bu arada madenlerin işletilmesine ağırlık verdi.⁵¹ Bütün bu atımların birer radikal tedbirler olarak ekonomiyi canlandırmayı amaçlamasına rağmen Tunus'un borç yükünün ağırlığı Hayreddin Paşa'nın hareket alanını daraltıyordu.⁵²

Bu uygulamaların ardında sağlam ve sağlıklı bir iktisat mantığı bulmak mümkün olmadığı gibi onu bu icraatlara bakıp merkantilist veya iktisadi liberalizme açık bir düşünür olarak etiketlemek de doğru değildir. Dolayısıyla Hayreddin Paşa'nın iktisadi icraatına bakarak onun için “liberal olduğu biliniyordu”⁵³ ifadesi tartışmaya açıktır.

Sözlerimiz toparlayalım: Gerek “Akvemü'l Mesalik”deki iktisadi tesbit ve

⁴⁴ M. S. Mzali – J. Pignon, *ibid.*, sf. 38.

⁴⁵ Cf., M. Smida, “Khrédine, *Minister Reformateur (1873-1877)*”, (Tunus, 1970), sf. 232-247; A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 100.

⁴⁶ Cf., M. Smida, *ibid.*, sf. 192-209.

⁴⁷ Cf., A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 134.

⁴⁸ Cf., M. Smida, *op. cit.*, sf. 191.

⁴⁹ “Akvemü'l Mesalik”te “hıref-sanayiın tervici gibi millet-i İslamiye'nin saadetine terakki-yi medeniyetine vasıta olacak ilel ve esababı araştırmak üzere gayret-i milliye” isteyen Hayreddin Paşa “hıref-ı sanayiın [lonca] serbesti-i talim vasıtasıyla... kesb ü kâr için yol bulabilme[nin]” [*op. cit.*, (1296), sf. 7 ve 130] zaruretine de dikkatleri çekmiş ve bu isteğini Tunus'ta uygulamaya koymuştur.

⁵⁰ Cf., M. Smida, *op. cit.*, sf. 222-225.

⁵¹ Hayreddin Paşa bu bağlamda “Akvemü'l”de şunları yazmıştı: “Avrupahaların...ziraat ve...maadin vasıtalarıyla yer altında meknuz olan defaini çıkarmakta olduklarını görüyoruz” [*op. cit.*, (1296), sf. 144].

⁵² Cf., *ibid.*, sf. 233; 234; 314-315.

⁵³ M. S. Mzali – J. Pignon, *op. cit.*, sf. 226.

tavsiyeler ve gerekse Tunus'daki iktisadi icraatı Hayreddin Paşa'yı çağdaş iktisadi düşünce tarihimize girecek bir mütefekkir yapmaz. Onun iktisat düşüncesi siyasi düşüncesine bağlı bir talep olup, Sadık Rıfat Paşa'nın düşünceleriyle paralellikler arz etmektedir. Dolayısıyla “Sadık Rıfat Paşa'da sergilediğimiz çelişik tahlil ve tesbitler Hayreddin Paşa için de geçerlidir”.⁵⁴

III

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın idarecilik kariyerinde en önemli aşama onun reformlar yapmak üzere Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a getirilmesidir. Daha İstanbul'a gelmeden önce Paşa'nın Tunus'taki icraatından İstanbul basını övgüyle bahsetmişti.⁵⁵ Sultan da onun eserinden ve Tunus'taki başarılı icraatından haberdardı. Daha önemlisi Hayreddin Paşa Avrupa'yı tanıyor, onun hakkında esaslı bir bilgi sahibi idi.⁵⁶ Şerif Mardin “Akvemü'l Mesalik” yazarının “Sultan II. Abdülhamid'i, kendisine sadaret makamına davet edecek kadar etkilediği[ni]”⁵⁷ ileri sürmektedir. Ancak bu etkilemiş Hayreddin Paşa'nın eserindeki herhangi bir ‘norm’a bağlı olmayan iktisadi fikirlerinde, hatta tek başına onun Tunus'taki icraatına bağlanamaz.

“Akvemü'l Mesalik” mütercimi Abdurrahman Bey Hayreddin Paşa'nın Tunus'tan İstanbul'a daveti ve ertesi üzerine şunları yazmıştı:

“...Müellif-i müşarileyh hazretleri haiz olduğu istidad-ı hazadad iktizasınca afitab-ı eve-i hilafetin cazibe-i lutf-u inayetüne mazhar-ü bedrika-ı tevcihat-ı seniye kendilerine rehber olarak Tunus'dan atebe-i ulya-yı hilafet-i küberaya davet ve muvasalatları akabinde... Meclis-i Ayan azalığı ve müteakiben İslahat-ı Maliye riyaseti uhde-ı istihkaklarına tefviziyle beynel vükela kesb-ü imtiyaz... muhr-ü vekalet... emanetlerine tevdi [kılındı]”⁵⁸

⁵⁴ A. G. Sayar, *op. cit.*, (1986), sf. 343.

⁵⁵ “Memleketin [Tunus'un] gaz ile tenviri ve demiryollar ve telgraflar inşaatı gibi muhassanatın teksirine dahi ihtimamı tam olup...” [“Hulasatü'l Efkâr”dan zikreden M. Z. Pakalın, “Son Sadrazamlar ve Başvekiller”, IV, (1944), sf. 322].

⁵⁶ C. Mcriç'in sözleriyle: Avrupa ahvalini bilen tecrübeli bir vezir aranıyordu. İstanbul'a gelir gelmez iltifat-ı şahancye mazhar olan Hayreddin, birkaç ay sonra mühr-ü sadarete nail oldu” [*op. cit.*, (1978), sf. 276].

⁵⁷ Ş. Mardin, *op. cit.*, sf. 428.

⁵⁸ *Op. cit.*, (1296), sf. IV.

Önce "maliye komisyonuna riyaset etti".⁵⁹ Daha sonra Sadrazamlığa getirildi. Bu görevde "kısa zamanda çok şey yapmaya koyuldu".⁶⁰ Abdurrahman Bey Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığı ile "Külliyeye-i menafi-i milliyeye fevaidi cüziyye-i şahsiyeye feda eden ehli-istibdadın entrikalarına artık cay-ı endişe kaldığı[nı]"⁶¹ iddia etti. Sekiz ay süren Sadrazamlığında teşebbüs edip de neticelendiremediği iktisadi işlerin başında İzmit-Basra demiryolu imtiyazı gelmektedir.⁶² Bunu devlet bütçesinin tanzimi ve istikraz çarelerinin aranılması izlemiştir.⁶³

Sadrazamlığı esnasında 'liberalizm' ve 'konservatizm' mesleklerinden hangisine taraf olduğu sorulduğu zaman Hayreddin Paşa 'liberalizm' karşısında "hali hazırın ahsenini muhafaze manasını mutazammın olan 'konservasyon' mesleki ihtiyar olunmak lazım geleceği darkâr bulunmuştur"⁶⁴ cevabını vermişti.

İmdi, onun yukarıdaki bu cevabı ile T. Manzel'in "Hayreddin Paşa liberal adamdı... liberal bir vezir olarak tanınmıştı"⁶⁵ iddiası tartışmaya açıktır. Çünkü nazariyatçı Tunuslu Hayreddin Paşa'ya göre "umur-u memleket-i bir şahs-ı vahidin uhdesine geçirmekten begayet mücanebet göstermelidir".⁶⁶

⁵⁹ M. Süreyya, *op. cit.*, sf. 317; M. K. İnal, *op. cit.*, sf. 900.

⁶⁰ H. Layard'ı zikreden B. N. Şimşir, "Osmanlı Ermenileri", (Ankara, 1986), sf. 320.

⁶¹ *Op. cit.*, (1296), sf. V.

⁶² Cf., M. K. İnal, *op. cit.*, sf. 903.

⁶³ Cf., *ibid.*, sf. 905; 908. "Tunuslu Hayreddin Paşa merhumun sadretinde kaim düşmüş ve muharebe gavaillinden nâşi liralara pek ziyade bahalanmış yani fırlamış idi. Merhum ise liralara kıymetini bir faide zannedip anıyla ilihar eyler imiş" [Said, "Kamus-u Said"den zikreden M. Z. Pakalın, *op. cit.*, sf. 353-354]. Kemalpaşa Said Bey'in bu iddiasını doğrulayacak bir bilgi bulunmamaktadır.

⁶⁴ M. K. İnal, *ibid.*, sf. 931.

⁶⁵ T. Manzel, 'Hayreddin Paşa', "İslam Ansiklopedisi", V/1, (1950), sf. 393.

⁶⁶ *Op. cit.*, (1296), sf. 37.